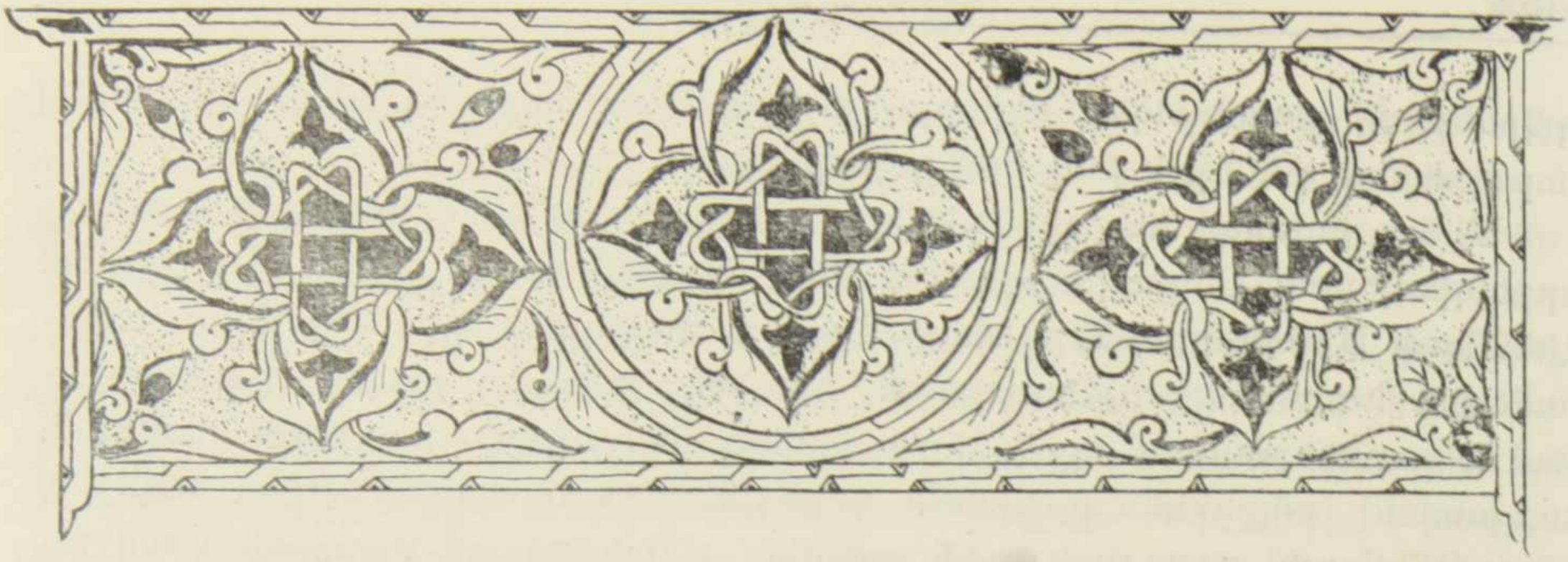

ՎԻՄԱԳԻՐ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ

Վիմագիր արձանագրությունները մեր ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական պատմության, հոգևոր, մշակութային կյանքի, ազատագրական ոգորումների, դավանական ընդվզումների, իրավական, իմաստասիրական ըմբռնումների, շինարարական ձեռնարկումների, վարչա-կառավարչական դրվածքի, պարտությունների, թագավորների, նախարարների, կաթողիկոսների գործունեության, ազգի բարոյական նկարագրի ամենահավաստի ու արժանահավատ սկզբնաղբյուրներն են և դրանով էլ՝ արժանի հատուկ հոգածության: Այս նկատառումով, անշուշտ, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի տարածքի մշակութային արժեքների որմերին ակոսված տարաժամանակյա վիմագիր հիշատակագրությունները, որոնց մի փոքր մասը, առիթների բերումով, հրատարակվել ու մատուցվել են հետաքրքրախույզ բանասերներին (Հ. Շահխաթունյանց, Գ. Հովսեփյանց, Ս. Բարխուդարյան և այլք), որոնց ստորև անդրադառնալու հարկ չկա: Այսու, կան բազում անտիպ վիմագրեր, որոնք զգալի կարևորություն ունեն բուն Էջմիածնում տեղի ունեցած որոշ իրադարձությունների ու եղելությունների, շինարարական-նորոգչական գործերի, Սփյուռքի ու Մայր Եկեղեցու փոխհարաբերությունների ստուգապատումը շարահյուսելու իմաստով: Այդպիսիք՝ հետազոտողներին անհայտ արձանագրություններ կան իմ հավաքածոյում, որոնք, այլազան մղումներով, հավաքել եմ տասնամյակների ընթացքում՝ թեև դրանք բոլորն անխտիր հրատարակելու դույզն ինչ նպատակ չունենալով: Սակայն այդ մտքին ինձ մղեց անակնկալ մի դիպված: Սրտացավ ու ողջամիտ մարդիկ տեղեկացրին, թե Զվարթնոց թաղամասում ի հայտ է եկել մի խաչքար, որի ատաղձը մոլորյալները համարել են թանկարժեք քար և, գայթակղվելով, միտք է հղացվել մասնատել ու վաճառել այն: Դիտարկումից պարզվեց, որ, հիրավի, առկա է թանկագինը, սակայն ոչ թե քարը, այլ նրա վրա պահ տրված հիշատակագիրը՝ պատմական եզակի մի վավերագիր, որը կորսվել է «անփույթ» դիտավորությամբ ու վերագտնվել պատահական դիպվածով:

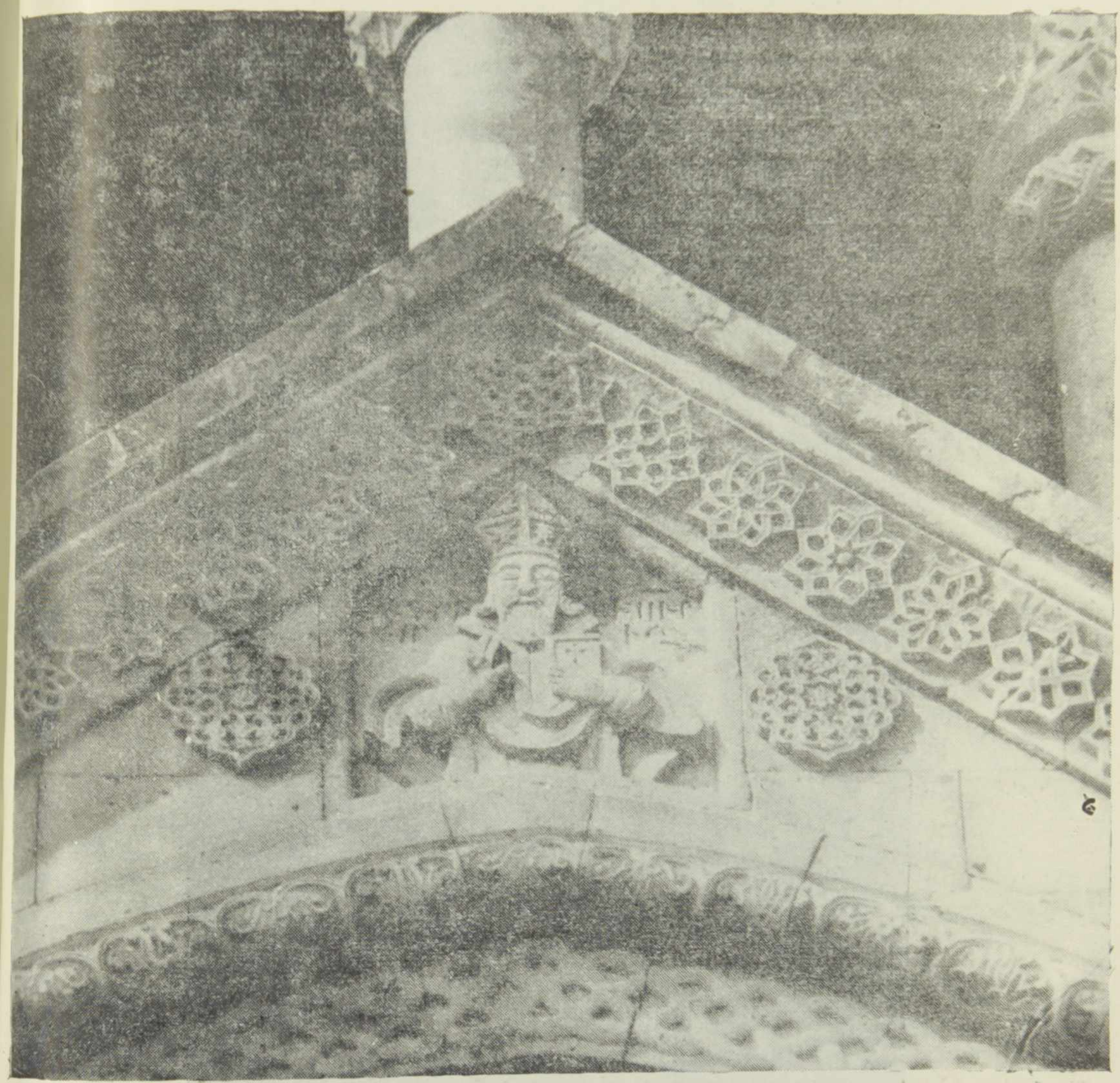

Էջմիածին. Մայր Տաճարի Զանգակատան հարավային ճակատին՝ Գրիգոր Լուսավորչի բարձրաքանդակը

Նարնջագույն մարմարե հարթ երեսակալը, որի վրա փորված է խաչ և արձանագրություն, երկար տարիներ պահվել է ծածուկ (բայց խնամքով)՝ իբրև պապերից ավանդված սուրբ մասունք ու հմայիլ: Պրպտումների շնորհիվ, բարեբախտաբար, պարզվեց «խաչքարի» (և շինարարական մի ընդարձակ վկայագրի, որի մասին ևս խոսք կլինի ստորև) նախնական տեղը. այն ի սկզբանե ագուցված է եղել Էջմիածնի Մայր Տաճարի արևելյան պատի մեջ, արտաքուստ՝ ինչի մասին հավաստում է միաբանության բանիբուն անդամ, ջանադիր տեղագիր Հովհաննես Շահխաթունյանցը: Մտորելով, թե հնարավոր է, որ մնացյալ նշխարներին ևս մի օր կարող է վիճակվել նույնպիսի դառը ճակատագիր ու անհետ կկորչեն հոգևոր կենտրոնի չփաստագրված մասունքները, խոհեմ համարեցի հրատարակել ձեռքիս տակ եղած վիմագրերը՝ դրանք գիտական շրջանառության մեջ ներգրավելու և հե-

Հատված Գոշավանքի խաչքարից

տագա մնայունություն շնորհելու մտադրությամբ: Ուստի չպիտի հանդուրժել, որ վիմական արձանագրությունների և դրանք կրող մշակութային արժեքների վրա նստի մոռացումի չափը փոխել։

Նկատի ունենալով, որ ներկայացվող վիմագրերը լոկ մի շինության չեն առնչվում և իմաստային կապով հանգուցված չեն միմյանց, ուստի դրանք տրվում են դյուրությամբ գտնելու ելակետով՝ զանց առնելով անգամ ժամանակագրական հաջորդականությունը, որը, տվյալ պարագայում, որևէ կարևորություն չունի: Վիմագրերի մի մասը **տեղածնունդ** են, մի մասը՝ **եկվորներ,** որոնք կրող խաչքարերը բերվել են այլուստ՝ վերջնական ոչըն-

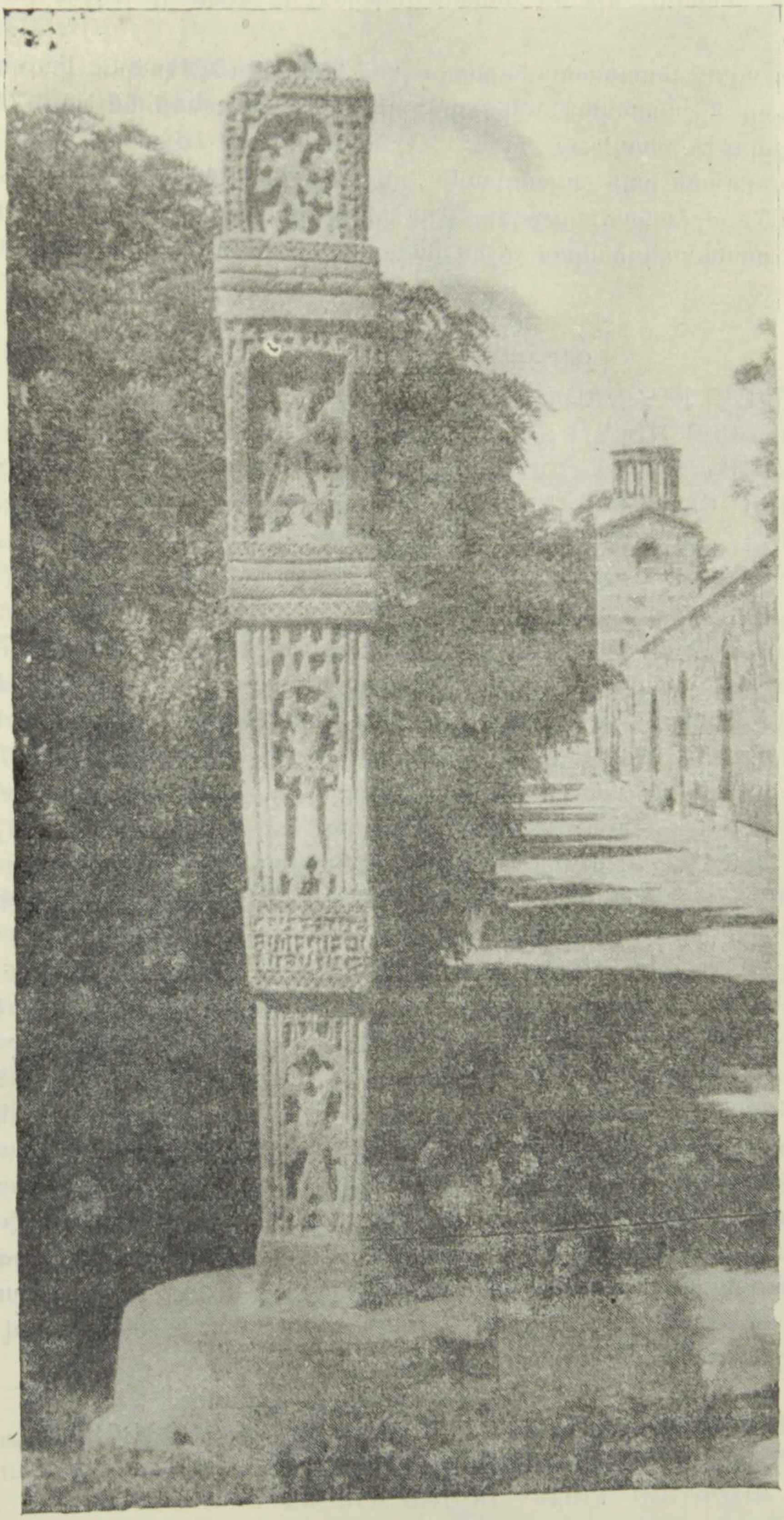

Սոդքի կոթողի տեսքն արևելքից

չացումից փրկելու, նրանց ապահովության ու ցուցադրության բարեմտությամբ:

Հետ այսու նպատակահարմար գտա խմբավորել Ղուկաս կաթողիկոսին վերաբերող հիշատակությունները, որոնք հանդիսանում են սույն հոդվածի երևան գալու շարժառիթը:

Հաղորդման բուն շարադրանքն սկսենք «նորահայտ խաչքարի» (0,46×0,42×0,05) արձանագրությամբ: Այն փոքր գլխատառերով, գեղագիր կապգրերով, բանաստեղծական շնչով համակված ձոն է՝ ցիտված խաչակոթունի տակ:

ՌՄԼԳ (1784): /
Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱՉՍ ԱՍՏԷՆ ԱՐՁԱՆ ԴՆԻ,
ՄԻՋՆՈՐԴ ԱՌ Տ[Է]ՐԸՆ ՀԱՄԱՅՆԻ,/
Վ[ԱՍ]Ն ՂՈՒԿԱՍՈՒ Հ[Ա]ՅՐ[Ա]Պ[Ե]ՏԻ,
Ս[ՈՒՐ]Բ ՏԱՃԱՐԻՍ ԲԱԶՄԱՃԽԱՏԻ,/
ԶՈՐ Ի ՆԵՐՔՈՒՍՏ ԵՒ ՅԱՐՏԱՔՈՒՍՏ
ՇՔԵՂԱՇՈՒՔ ՆՈՐՈԳՈՂԻ:

Սա, պետք է ասել, Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոսի (1780—1799) գահակալության առաջին տարիների գործունեության հակիրճ տեղեկատվությունն է: Սակայն, իրավն ասած, բնավ զորու չէի լինի կռահել, թե խոսքը ո՛ր տաճարին է վերաբերվում, եթե, ինչպես ակնարկեցի վերևում, չլիներ Շահխաթունյանցի անվրեպ հավաստիացումը[1]: Հարց է ծագում, թե երբ և ինչու է պատից դուրս ձգվել-տեղահանվել խաչքարը: Կարծում եմ այն միջոցում, երբ 1869 թ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճյանը (1866—1881) Մայր Տաճարին արևելքից հավելակցում է մի անշուք շինություն (որը վերածվեց թանգարանի)՝ աղարտելով եկեղեցու ծավալա-տարածական ալացիկ կերպարը, խաթարելով ընկալման ողջ հմայքը մոտեցման հիմնական ուղուց: Եվ ոչ միայն խաչքարը, այլ նաև նրա տակ ագուցված համաժամանակյա խոշոր սալաքարը, որի ընդարձակ տարեգրությունը առարկայացնում-կոնկրետացնում է հուշագրությունը պլոկողներից շուրջ ինը տասնամյակ առաջ մի այլ կոստանդնուպոլսաբնակ հայորդու նյութական սատարությամբ կատարված նորոգությունները: Ցավոք, թերևս պատմական արժեքին հասու չլինելու հետևանքով, այդ վեմը—կոտրտված, թերատված, անխնամ, այժմ ընկած է հյուսիսային պարսպապատի մերձակցությամբ՝ կարոտ հոգատար ձեռքի: Ու թեև արձանագրությունը չի սպրդել հոգեշան Հ. Շահխաթունյանցի աչքից, սակայն նպատակահարմար գտա վերահրատարակել այն՝ տալով նաև ներկա վիճակի գրչանկարն ու կատարելով անհրաժեշտ շտկումներ.

I ՕԳՆԱԿԱՆՈՒ[ԹԵԱՄ]ԲՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ՆՈՐՈԳԵՑԱՆ
II ՆԵՐՔՆԱՇԱԲԵԱԼ ՁՈՐՔ ԿԱՐԳ
III ՔԱՐԻՆՔՍ ԲՈԼՈՐ ՈՐՄՈՑ ԼՈՒՍԱ-
IV ՆԿԱՐ ՍՐԲ[Ո]Յ ՏԱՃԱՐԻՍ Հ ՈԳԱԲԱՐ-

[1] Այս և հաջորդ տեղեկությունների մասին հանգամանորեն տե՛ս **Յովհաննէս եպիսկ. Շահխաթունեանց**, Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատոր Ա, Էջմիածին, 1842, էջ 35—37:

V ՁՌԻԹ[ԵԱՄ]Բ Տ[ԵԱՌ]Ն ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՍՐԲ[Ա]Զ[ԱՆ]
VI Կ[Ա]ԹՈՒՂ[Ի]Կ[Ո]ՍԻՆ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՀԱՅՈՑ, ԱՐ[ԴԵԱՄ]Բ
VII ԱԿՆԱՅ ԱՊՈՒՉԵԽ[ՑԻ ԵՒ Ի ԿՈ]Ս-
VIII ՏԱՆԴՆՈՒՊՕ[ԼԻՍ ԲՆԱԿԵ]ԱԼ, Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս
IX ՀԱՆԳՈՒ[ՑԵ]ԱԼ [Մ]Ա[Հ]Տ[Ե]ՍԻ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱ-
X [ՏՈՒ]Ր ԱՂԱՅԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԵ-
XI ՊԱՇՏ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ՅԱՐՈՒԹԻ[ՒՆ] ԱՄԻ-
XII ՐԱՅԻՆ, Ի ՅԻՇ[Ա]Տ[Ա]Կ ԻՆՔԵԱՆ ԵՒ
XIII ԾՆՈՂԱՅՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԻՒ-
XIV ՐՈՅ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ ԵՒ
XV ԱՅԼ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ԻՒՐԱՅՆ[Ո]ՅՆ: ԹՎ. ՌՄԼԳ (1784):

Վավերագիրը, այսպիսով, տեղեկացնում է, որ Մայր Տաճարն արտաքինից շրջանցող վարի չորս շարքերը **(ներքնաշարեալ չորք կարգ քարինքս բոլոր որմոց),** որոնք պահպանվում են ցայժմ, արվել է Ակնա Ապուչեխցի[2], Կ. Պոլսում վերաբնակված ու մեռած (ո՞վ մեզ չլքող դառը՝ հայու ճակատագիր) Ատվածատուր աղայի որդի, բարձրաստիճան ամիրա տիտղոսով օժտված, բարեպաշտ մահտեսի Հարությունի **արդեամբ** (դրամական միջոցներով): Ղուկաս Կարնեցին, Շահխաթունյանցի տեղեկատվությամբ, սրանցից զատ, «նորոգեցաւ սրբոյ Տաճարիս շուրջանակի սալայատակքն», ինչպես և «խախտեալ զերկուս սիւնս»՝ մինչև վերին կամարները[3]: Ինչպես տեսնում ենք, Սիմեոն Երևանցու (1763—1780) ձեռնարկած շինարարական հնքը շարունակվեց Ղուկասի հովվապետության տարիներին: Ու թեև նա (ինչը վկայում է Գայանեի նախագավթում գտնվող սրտառուչ տապանագիրը)՝ **այր խոհական ու մեծ գիտնական, հանուրց Հայոց պատրիարքը դառն ամանակին** (=ժամանակին) **դիպեցաւ,** սակայն ջանադրությամբ հաջողեց

Շքեղազարդել զգահն հրաշալի,
Որ և ետ ծաղկել կարի սխրալի,
Զմէջ տաճարին Միածնամիջի,
Շինեալ և զայլ շէնս՝ որք են իսկ յայտնի[4]:

Հիրավի պարապ խոսքեր չեն շռայլված ականավոր հովվապետի հասցեին: Մասնավորաբար կարևորում եմ Տաճարի ներսը **ծաղկելու** մասին հավատումը: Շահխաթունյանցը այս առթիվ մակաբերում է, թե ավաղվում է անշքացած «զորմունս և զառաստաղն» ու դրանք պատվում են «բազմատեսակ գեղեցիկ նկարուք և խորհրդաւոր պատկերօք»: Եվ որ չափազանց ուշագրավ է, այս ձեռնարկումն իրագործվել է «ի ձեռն հանճարաւոր արհեստա-

---

2 Կենսունակ ու աշխույժ Ապուչեխ (Աբուչեխ) գյուղը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանում, Ակն քաղաքից ոչ հեռու, համանուն լեռան ստորոտում, որը զոհ գնաց Մեծ եղեռնին:

3 Նույն հատվածները նորոգել են նաև Ատվածատուր Համադանցին 1720-ին, Սիմեոն Երևանցին 1777-ին, ինչպես և հետագայում ու նաև՝ 1950—1970-ակ. թվ., ինչը ակնհայտ տաբար վկայում է շինվածքի խոցելի կողմերի մասին, որը հետևանք է թմբուկի բեռան ծանրության, ներգետնյա ջրերի վտանգավոր մակարդակի և, հարկավ, կրկնվող երկրաշարժերի:

4 **Հ. Շահխաթունյանց,** անդ, էջ 277, 280:

գէտ նկարիչն Յովնաթանու, որն էր Կովկասում ակնառու հռչակ նվաճած Հակոբ Հովնաթանի որդի Հովնաթան Հովնաթանյանը:

Հիշատակվածներից բացի, բանիբուն Հայրապետը 1788-ին նորոգում և նոր բաժանմունքներով լրացնում է 1713-ին Աղեքսանդր Զուղայեցու շինած սեղանատունը, իսկ 1790-ին, Նոր Զուղայեցի Խաչիկ իշխանի գումարներով կառուցում է Հռիփսիմեի Զանգակատունը: Տքնաջան, բեղուն, միաբանությանը բազում ջանիվ սատարող Պատրիարքի մասին խոսքս ավարտում եմ մի անտիպ վիմագրով, որը կարմրաներկով տուֆակերտ փոքր խաչքարի վրա է՝ հագցված Տնտեսատան հյուսիսային պատի արևելյան թևում. Տ[Է]Ր Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ/ Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս:/ ՌՄԼԵ (1786). /ԿԱՌՈՒՑԱՒ Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱՉԱՐՋԱՆ/ ՅԻԾ[Ա]Տ[Ա]Կ ՂՌԻԿԱՍ Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]ՍԻՆ:

Այսպիսիք են Ղուկաս վեհապետի գործունեությանն աղերսվող վիմագիր մասունքները: Դրանք ևս ազդարարն են այն բանի, որ XVIII դ. թուրքպարսկական հրոսումների և սադրանքների ծանրագին ժամանակներում, համբավ կռած Սիմեոն Երևանցուն հաջորդած Ղուկաս Կարնեցին բացառիկ եռանդ, տոկունություն ու խոհեմություն դրսևորեց առաջ մղելու Էջմիածնի հոգևոր կենտրոնի շենացման ու ամրապնդման գործը, վառ պահելու լուսավորչի կայծկլտացող կանթեղը:

Ի դեպ, Հայաստանի պետական պատկերասրահի զետեղարանում պահվում է Վեհապետին ընծայաբերված, խնամքով ու ճաշակով ձևավորված բազմակտոր մի սպասք, որի պնակներից մեկի վրա փակագրով դրոշմված է. ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ: Ենթադրվում է, որ այն բերել է Վրդանես վարդապետ Աշտարակեցին Դաքայից կամ Կալկաթայից, որն այդ տարիներին՝ 1790-ական թվ. պաշտոնավարում էր Հնդկաստանում՝ որպես Էջմիածնի պատվիրակ՝ ընտրված Ղուկասի կողմից:

Դառնանք **նորահայտ** մնացյալ վիմագիր նշմարներին:

Աստվածատուր Համադանցու կողմից **ի վայելումն սբ Էջմիածնա միաբանից** ՌԾԿԷ (1718) թվ. կառուցած տնտեսատան հյուսիսային պատի մեջ ներփակված խաչքարերի հիշատակագրությունները.

Ա) Արևելյան դռնից աջ, կոթունաթևից վեր ձգվող բուսանյուղերով, խորանի հիմնական և կողերի փոքր խաչերով կոթողի վրա.
Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՍԱՌԱՅԻՆ. ԹՎ. Զ (1451):

Բ) Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ[Չ]Ս ԲԱՐԷԽԱՒՍ ՄԱՐՃԱՆԻՆ ԵՒ ԱԼՔՈՒԱՆԻՆ (?):
Խաչաթևի տակ, ելնդատառ. ԹՎ. ՉԽԳ (1494). / ԱԾԷԻՆ Յ[Ի]Շ[ԵՑԷ]Ք:
Վերջինս խաչքարագործ վարպետն է:

Գ) Շինարձանագրությանը մերձ
ԽԱՉ[Ս] ԲԱՐԷԽԱ[Ի]Ս ԽԱԹՈՒՆԻՆ (XVI դ.):

Մայր Տաճարից Զանգակատան երկրորդ հարկ տանող դռան մոտ, հյուսկեն խաչաքանդակի թևերի մեջ, ուռուցիկ գրերով. ԹՎ. ՌՂ (1641): Նույն մուտքի մոտ, երկաթե շրջանակի տակ (որի պատճառով լրիվ չի ընթերցվել). ԿԵՍԱՐԱՑԻ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱՏՈՒՐ,/ ՈՐ ՍԱ Է ԼՈՒՍԱՐԱՐ

Ս[ՈՒՐ]Բ ԷՋՄԻԱԾՆԻ/.... ԶԻՍ ԻԾ-/ ԵՑԷՔ. ՅԻՇԵԱԼ [ԵՂ]Ի[ՑԻ]Ք Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Է. ԱՄԷՆ:

Զանգակատան ճակտոններից հյուսիսային թագակիր Տրդատ Մեծի (298—330), արևմուտքում՝ Հիսուսի, հարավում՝ խույրով Գրիգոր Լուսավորչի պատկերաքանդակներին հարակից. ՏՐԴԱՏ (փակագիր), Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս, Ս[ՈՒՐ]Բ ԳՐԻ/ԳՈՐ ԼՈՒՍ[Ա]Ի[Ո]ՐԻՉ: Դավանա-գաղափարախոսական բուռն իրադարձություններից 1355 տարի անց արվեստագետի կերպարանավորած թագավորը հանդես է գալիս խաչաբարձ գավազանով, Լուսավորիչը՝ Ավետարանով և, օրհնելու համար, աջը վեր պարզած:

Թևավոր խաչքար.—Հայերը քառաթև-թևավոր քարակերտ խաչեր են գործածել վաղնջական ժամանակներից՝ IV դ. սկսյալ՝ իբրև հավատո հանգանակներ ու տերունական խաչի սուրբ նշաններ (Ագաթանգեղոս): Դրանց կիրառումը շարունակվել է նաև հետագա դարերում, որոնցից մի հոծ խումբ այժմ էլ կա Հյուսիսային Հայաստանի երկայնքով մեկ՝ Աշոցք-Գուգարք-Տավուշ-Ուտիք-Արցախ ուղեգծում: Դրանց լավագույն նմուշներից երկուսը հանգրվանել են Էջմիածնում. մեկը Խամշի վանքից է (1633 թ.), մյուսը՝ Հովհաննավանքից: Վերջինս կոտրտվել, 12 կտորի է վերածվել 1840 թ. երկրաշարժի հարվածից: Կտորտանքները հավաքել ու Էջմիածին է տեղափոխել հանգուցյալ Կոմիտաս սրբազանը 1976 թ.: Տարանջատ բեկորները համադրել ու ամբողջացրել է ճարտարապետ Հակոբը: Խաչքարն այժմ տեղադրված է Նոր Վեհարանի հյուսիսային թևում: Այն պսակված է գեղարվեստական բարձր ճաշակով և գաղափարական հագեցվածությամբ. աճն ու դրան նպաստավորող երևույթները խորհրդանշող գաբարահյուս կոճղարմատից ծլում-փթթում է խաչածառը՝ ոչ պատահաբար մարդկության սերմնահատիկ Ադամի հարակցությամբ: Իսկ խաչաթագին Փրկչի, կողաթևերին՝ քրիստոնեության գաղափարախոսներ Պողոս և Պետրոս ավետարանիչների պատկերաքանդակներն են՝ ներփակված ոսկեշրջան մեդալիոնների մեջ: Խաչահատույթի ական տեղում ասեք լուսատուի պես կայծկլտում է հավասարաթև խաչը: Կարևոր է նաև, անշուշտ, որ այս եզակի մտահղացման վրա դրոշմված է կերտողի՝ Վարդանի անունը: Վարպետը Եղվարդեցի է, ուր հորինել է մի շարք խաչքարեր ու տապանաքարեր, որին պետք է դասել XII դ. երկրորդ կեսի նշանավոր արվեստագետների շարքը: Անկրկնելի կոմպոզիցիայով ու թեմատիկայով, ճարտար զարդարվեստով կոթողի արձանագրությունը, վերից-վար, հետևյալն է. Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս:/ ՊԱՒՂ[ՈՍ] ՊԷՏ[ՐՈՍ]:/ ԱԴԱՄ:/ ԵՍ՝ ՄԵՂՈՒՑԵԱԼ ՎԱՐԴԱՆ, ԿԱՆԿԷՑԻ ԶՆՇԱՆԱՆԻՍ ԻՄՈՎ ԶԵՌԱՄԲ՝ Ի ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԻՆՁ:/ Ի [ԹՎ.] ՈԻ (1171):

Այրիվանքից Էջմիածին բերված խաչքարերից մեկը, որը տեղակայված է Տրդատամուտքից Վեհարան տանող սալուղու աջ թևում, ստորին մասում ունի հետևյալ մանրագիր արձանագրությունը. ԿԱՆԿՆԵՑԱ/Ի ԽԱՉՍ Ի/ ԲԱՐԷԽԱ/ԻՍՈՒԹԻ[ԻՆ] Գ/ՐԻ[ԳՈ]ՐԻ Վ[ԱՐ]ԴԱՊԵՏԻ. ՈՐՔ ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՆԷՔ ՅԻՇԷՍ/ԶԻ[Ք] Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս, ԸՆԴ ՆՄԻՆ ԵՒ ԶՈՀԱՆՆԷՍ ԿԱՋՄՈՂ ԵՒ/ ԶՄԷՀՐ[ԱՊ],/ ԶԻԳՆԱ[ՏԻՈ]Ս, ԶԱԲՐ[ԱՀ]ԱՄ ԵՒ ԶԱ/ԹԱՆԱՍ ԱԾ/ԽԱՏ[ԱՒ]ՈՐՔ:

Այրիվանքում գործել են մի քանի Գրիգոր վարդապետներ ու վանահայրեր, որոնց որքությունն ու ժամանակն իրապես պարզված է: Հայտնի չէ սակայն, թե երբ է մահացել և դին ուր է ամփոփվել XII դ. 70—80-ակ. թվ.

վանքի առաջնորդ Գրիգորը[5]: Կարծում եմ, այս խաչքարը հորինվել է ի հիշատակ ժամանակի մեծաշտոհմիկ անձանց և Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի հետ սերտ կապեր ունեցող ականավոր վարդապետի՝ որի ազգանունը այլևս կմնա անհայտ:

Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ խաչքարը կազմել-նախագծել ու քանդակել է Հովհաննեսը, իսկ մնացյալ աշխատավորներից հակված եմ Աբրահամին նույնացնել գլխավոր եկեղեցու վիմագրերից մեկում հիշված մեկենասին[6], Աթանասին՝ Գեղարդում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում հանդես եկող փակակալին, Իգնատիոսին՝ Հալոց Թառում գործող գրչին: Մեհրապն էլ, թերևս, քարհատն է: Նման՝ խմբական ուժերով խաչքար շինելու սովորույթը եզակի դեպք չէր միջնադարում, թեև երբեք ոչ այսքան ներկայացուցչական:

Գեղարդակնունք չորս այլ խաչքարեր ևս ունեն հիշատակագրություններ, որոնցից մեկը տեղադրված է նախորդի շարքում: Տհաս ու անսիրտ նորոգողները տաշել են քիվը՝ պատի հարթությունը հավասարեցնելու համար, ուր, անշուշտ, դրվագված է եղել ննջեցյալի բարեխոսության վկայախոսքը: Արվեստի բարձր համարում ունեցող այս կոթողի մանրանկարային շքեղությունն ու ինքնատիպությունը բացորոշ վկայում են, որ այն պետք է վերաբերվի շնորհաձիր վանահորը կամ գրիչ-ծաղկողներից որևէ մեկին: Զարակամ ձեռքից փրկվել է հարավային կողի անձնանունը՝ ՏԻՐԱՆ/ՈՒՆ, որը, հավանաբար, քանդակագործն է:

Երկրորդ խաչքարը նույնպես կանգնեցված է միևնույն շարքում, առաջին դասում: Կենաց ծառի դրսևորումներով՝ վեր մագլցող շուշանաճաղիկների փարթամագեղ ոստերով հրաշակերտ կոթողի աջ կողը կտրել են երկայնքով մեկ, պատի թանձրության համեմատ և այն գործադրել որպես մուտքի փակակալ: Դրա հետևանքով թերատվել է նաև թիկունքի արձանագրությունը, որը լրացնում եմ մտքի զորությամբ՝ թվից զատ. ...[Թ]ՎԻՆ, ԵՍ՝ ՍՏԵՓԱՆՆ/[ՈՍ ԿԱՆ]ԳՆԵՑԻ ԶՍ[ՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆՍ/ [Ի ԲԱՐԵ]ԽԱԻՍՈՒԹԻ[ՒՆ] ԻՆՁ ԵՒ ԵՂ/[ԲԱՐՑ Ի]ՄՈՑ ՀԱՄԱԶԱ/[ՍՊԻ], ՈՎԱՆՆԻՍԻ/ [ԵՒ Պ]ԵՏՐՈՍԻ: Ամենայն հավանականությամբ Ստեփաննոսը, յուր եղբայր Պետրոսը և Համազասպը Գեղարդի կաթողիկեի արևելյան պատի արձանագրության մեջ հիշված անիձնք են, որոնք ութ դահեկան են նվիրել և չորս պատարագաժամ ստացել[7]: Քանի որ նպաստավորումը եղել է շինարարության ընթացքում, ուստի նրանք XIII դ. երկրորդ տասնամյակի գործիչներ են:

Մյուս խաչքարը շրջապարսպի հյուսիսային պատի տակ է. ԵՍ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ/ ԶԽԱԶՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻ[ՒՆ]/ ՆԵՐՍԻՍԻ ԵՒ ՏԻՐԱՑ/ՈՒ/ԻՆ: Չի բացառվում, որ հիշատակվածը Աղջոց վանքի առաջնորդ Տիրացու վարդապետը[8] լինի (1234 թ.):

Հաջորդ խաչքարը կանգնած է Հին Վեհարանի բակում, որի հարավային կողին փորագրված է. [ՎԱ]Ս[Ն] ԽԱԹ/[ՈՒ]ՆԱ Է / ԽԱԶՍ, / ՅԷՍՄ/-

---

[5] **Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան,** Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Բ, Երուսաղեմ, 1942, էջ 54—55, 90:

[6] Նույնի հատոր Գ, Նիւ Եորք, 1942/3, էջ 43:

[7] Նույն տեղում, էջ 52: Պետրոսը թաղված է Աղջոց վանքում. խաչքարի (108×0,71×0,20) խորանում գրված է. ՈԿԴ (1215)./ ՊԵՏՐՈՍ ՅԻՇ/ԵՑԷՔ Ի Ք[Ր]ԻՍ[Տ]/ՈՍ:

[8] Նույն տեղում, էջ 68:

ԿԱՆՆ/ ԵՒ ՊԱՊ/ԵՐՈՅՆ: / ՈԿԵ (1216) Թ. / ՅԻԾ[ԵՅԷՔ]: Ումն Յեսմիկ, սրանից քիչ առաջ, մեկ պատարագաժամ է ստացել Գեղարդավանքում՝, բայց տարակուսում եմ, արդյո՞ք նույն անձն է:

Էջմիածնի շրջապարսպի գլխավոր մուտքի մերձ, ներքուստ, ցայտաղբյուրի մոտ տեղադրված խաչքարը բերվել է Գթաշենի բնակատեղիից (Մաքենյաց վանքից ոչ հեռու): Եռանկյունի ճակատաքիվին ակոսավոր վերնազգեստով Մարիամի և Հիսուսի, չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների, արևի ու լուսնի հարթաքանդակներն են՝ մակագրությամբ: Դրանք, ինչպես և ստորին եզրի խոշոր թվատառերը, ուռուցիկ են՝ խաչքարը կանգնեցնելու շարժառիթի չափազանց ուշագրավ վավերագիրը հարավային կողին և թիկունքին է, որը հրատարակվել է թերի, սխալներով, առանց մեկնաբանման փորձի և նկատվել է, թե թվական չունի[10], որը պարզապես ապրդել է հրատարակիչների աչքից: Ամբողջական արձանագրությունն ունի հետևյալ պատկերը.

Արևմտյան ճակատին՝ Տ[Է]Ր Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ/
Յ[ԻՍՈՒ]Ս Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս: Տ[Է]Ր ԴԱՒԻԹ:/
Թ/Վ./ Ռ/Ժ/Ը (1569):
Հարավային կողին՝ ԴԱՒԻ/Դ ԷՐԷՅ/ ԿԱՆԿՆԵ/ՅԱՔ Խ/ԱՉԵՐ/Ս ԲԱ-
ՐԵ/ԽԱՒՍ ՄԵ/Զ, ՀԱՒՐ/ ՄԵՐ ՍԱՒ/ԼԴԱՆՂ/ՈՒԼԻՆ[11]:
Թիկունքին՝ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Վ ՄԵՔ՝ ԴԱՒ/ԻԹ ԷՐԷՅՍ :Ե:(5) ՈՐԴԻՔՍ,
ՍԱՒԼԹԱՆ/ՂՈՒԼԻՆ, ԵՂԻՇԻՆ ԹՈՌ/Ն ՂԱԼԱՄԻՆ, ՈՐ ԵՆՔ/
ԾՆՈՒՆԴ ՍԱՐՈՒ ԱՄԻՐ/ՃԱՆԻՆ, ՈՐ ԲԱԶՈՒՄ ՋԱՆ/ԻՒ ԵՒ
ՀՆԱՐԻՒ ԲԵՐԵԱԼ ՍԱ/ՐԴԱՀՆ ԱՅՊՌԻ ՍԱՐԻՆ/ ՋՈՒՐՆ Ի ԴԱՇ-
ՏԸՆ ԳԹԱՅ/ՇԻՆՈՅ, ՇԻՆԵԱՑ :Բ: (2) ՋԱ/ՂԱՑՆ, ԵԹՈՂ ՀԱ-
ՐԵՆ/ԻՔ ԻՒՐ ԾՆԸՆԴՈՅ:

Պարզվում է, որ Սարու (շեկ) Ամիրջանի ժառանգները, Դավիթ երեցի նախաձեռնությամբ, բազում ջանքերով ու հնարագիտությամբ, լեռների բարձունքների աղբյուրների ջրերը բերել-հասցրել են Գթաշենի տարածքը **(բերեալ սարդահն այպռի սարին ջուրն)**, շինել են երկու ջրաղաց և դրանք, անհատույց, նվիրել են իրենց հայրենի գյուղին:

Քառանիստ կոթող.—Եղել է Սոդք ավանի (Վարդենիսի շրջան) գերեզմանոցում՝ համակերպ երեք այլ միակտուր հուշակոթողների հարակցությամբ: Դրանց մասին վկայում են Հ. Շահխաթունյանցը, Ս. Ջալալյանցը, Մ. Սմբատյանցը և Ե. Լալայանը: Վերջինս քարայները տեղափոխել է Կովկասյան թանգարան (Թբիլիսի): Մեկը, բարեբախտաբար, կոտրվել և թողնվել է կես ճանապարհին: Մեսրովբ Տեր-Մովսեսյանը 1911 թ. այն բերել է Էջմիածին և տեղադրել ճեմարանի բակում, ուր է ցայժմ: Արձանագրության հավաստմամբ կոթողների վարպետն է **քարագործ Զոհրապը**, որի տիտղոսը Մ. Սմբատյանցը կարդացել է **չարագործ**[12], որպիսի տհաճ կնքադրոշ-

---

[9] Նույն տեղում, էջ 42:

[10] Դիվան հայ վիմարության. պրակ IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 299, № 1241:

[11] Էջմիածնում է նաև Սուլթանզուլիի խաչքարը:

[12] **Մեսրովբ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց**, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 620—621:

ւմում մտել է գիտական շրջանառության մեջ[13]: Բացի այս, արձանագրությունն ամբողջապես չի վերծանվել-հրամցվել ըստ հարկի, կատարվել են բնագրից բացահայտ շեղումներ ու խառնաշփոթություններ, որի հետևանքով զգալապես տուժել է իմաստը: Հիշատակագրության նորովի և ամբողջական վերծանությունը հետևյալն է. ԹՎ. ՌՃ/Բ (1653):/ ԼՆԱԻՔՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՒ ՈՒԼՈՒԽԱ/ՆՍ, ԵՒ ՄԱԼՔ/ՈՒՄՍ, ԵՒ ԳԱՍ/ԲԱՐՍ, ՈՐԴԻ[Ք] Տ[Է]/Ր ՄԵԼԻՔՍԷԹԻ/Ն, ԿԱՆԿՆԵՑՈ/ԻՑԱՔ Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱ/ՉՍ ԲԱՐԵԽԱ/ԻՔ Տ[Է]Ր ՄԵԼ[Ի]ՔՍԷ/ԹԻՆ, ԿՈՂԱԿՑ/ԻՆ՝ ՅԻԼԲՈՒՄԻՆ,/ ՊԱԼԻՆ, ՂԱՍՈՒՄԻ/Ն ԵՒ ՀԱՐՍՆԵՐՈՒՆ/ ԻՒՐԵԱՆՑ՝ ԵՓՐՈՅՍԻ/ՄԻՆ, ԽԱՍԼԱՐԻՆՏԻՆ:/ ԵՒ ՄԵՂԱՅՊԱՐՏ Ք/ԱՐԳՈՐԾ ՋՕՀՐԱՊ/Ս ԿԱՆԿՆԵՑՐ[Ի] ՋԽ/ԱՉԵՐՍ: ՈՎ Կ/ԱՐԴԱՔ ՄԵԶ ՈՂՈ/ՐՄԱԾ ԼԵՐՈՒՔ,/ Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՁԵԶ [ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ]:

Քարգործ Զոհրապի արվեստն առանձնապես գնահատելի է այն առումով, որ նա վերստին կյանքի կոչեց IV—VII դդ. հատվածավորված, թևավոր խաչավարտով կոթողների ավանդույթը՝ թեև այն հետագա լայն տարածում չստացավ:

Խաչքար.—Դիմհարած է Հին Վեհարանի կամարակապ սրահի պատին, բերված է Մաքենյաց վանքից: Հիշատակագրության թվի տասնավորն ու միավորը, ինչպես և անձնանը մնացել են աննկատ[14], որոնցով ամբողջացվում է. Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Վ ԿԱ[Ն]ԿՆԵՑ[ԱԻ] Խ[Ա]ՉՍ [Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒԹԻՆ]/ ԱՍԻԼԻՆ./ ԹՎ. ՋՂ/Թ (1550):

Խաչքար (XVI դ.).—Գտնվում է նախորդի մոտ, նախնական տեղը Մաքենյաց վանքն է: Արձանագրությունը հրատարակվել է անստույգ ու թերի[15], որը լրացվելով ստանում է հետևյալ պատկերը. ԵՒ Դ[Ա]ԻԻԹՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ Ս[ՈՒՐ]Բ Խ/ԱՉՍ:/ Տ[Է]Ր Յ[ԻՍՈՒ]Ս, որից ցած՝ քիվատակին խաչելության անկաշկանդ պատկերագրությունն է:

Հին Վեհարանի բակի խաչքարերից երկուսը բերվել են Հայրավանքից: Դրանցից առաջինի քիվի հիշատակագրությունը բաց է թողնվել ամբողջովին[16], իսկ մյուսը հրատարակվել է թերի[17], որոնք լրացվում են դյուրավ.

Ա/ [ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ Բ]ԱՐԷԽԱԻՍ ՄԿՐՏԻ[ՉԻՆ]: /ԹՎ. Ջ/ԿԵ (1516):
Բ/ ՁՄԽ/ԻԹԱՐ/ [ՔԱՀԱ]Ն[Ա]Յ ՅԻՇԵ[ՑԷ]Ք, ՈՐ Տ[Է]Ր
Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈ[ՐՄԵ]Ա:

Գլաձորի (Թանահատի) վանքից տեղահանված մի քանի խաչքարեր փութկոտ կերպով «եկել» են Էջմիածին, որոնք այժմ պահվում են Հին Վեհարանի բակում և սրահում: Դրանցից մեկը թաղված է եղել հողի մեջ, ուստի արձանագրությունը լրիվ չի կարդացվել և տեղիք է տվել թյուր եզրակացության[18]: Վերահրատարակվում է շտկումներով ու լրացումներով. ՈԿԴ (1215). ԵՒ ՔՈՒՐՋԱՇԱՀ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ/ Ի ԲԱՐԵԽԱԻՍՈՒ-

---

[13] «Դիվան», IV, էջ 333, թիվ 1353, 1354:
[14] «Դիվան», IV, էջ 293, № 1218:
[15] Նույն տեղում, № 1219:
[16] Նույն տեղում, էջ 83, № 318:
[17] Նույն տեղում, № 319:
[18] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 90, թիվ 250:

ԹԻ[ԻՆ] ԳՐԻ/ԳՈՐՈՒ ԵՂԲԱՒՐ ԻՄՈՅ, ՈՐ ԿԻՍԱՒՐԵԱ ՓՈ/ԽԵՑԱՒ Ի Ֆ[ՐԻՍՏՈ]Ս. ՈՐՔ ԸՆ/Թ[ԵՌՆՈՒՔ] ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս:

Խաչքարի նույն տեղում, ուղղանկյուն խորանում և խաչակոթունի տակ. ԹՎ. ՊՁԴ (1435)./ Ս[ՈՒՐ]Բ ՆՇԱՆ[Ս] Տ[Է]ՐՈՒՆԱԿԱՆ/ ԴԱՒԻԹ Ք[Ա]-Հ[ԱՆԱ]Ի[Ն] ԼԵՐ ՔԱՒԱՐԱՆ: Պարզվում է, որ այս մասունքն էլ առնված է Հաղբատի վանքից, ուր, Զանգակատան պատի տակ, հանգչում է քահանայի աճյունը[19]: Կարծում եմ այս և մի քանի այլ խաչքարեր, որոնց ստույգ տեղերը հայտնի են և չեն ցուցադրվում Էջմիածնում, պատշաճ կլիներ վերադարձնել յուրյանց նախնական տեղերը՝ քավարան ծառայելու մեռած տերերին:

Հին Վեհարանի արևմտյան պատի մեջ տեղադրված փոքր խաչքարի քիվին. Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ Ո[ՂՈ]ՐՄԻ ՄԽ/ԻԹԱՐԱ, ՎԱՆԵՆԻ[Ն]:

Նույն տեղում կան նաև այլ վիմագրեր, որոնցից արժանահիշատակ եմ համարում.

Ա) Խաչքար տեղահանված, ուռուցիկ, գեղագիր փակագրով. ՅԱԿԱՒԲ ՎԱՐԴԱՊ[Ե]Տ:

Բ) Երեսապատ տուֆ քարի խաչաքանդակի մեջ. Ս[ՈՒՐ]Բ Խ[Ա]ՉՍ ԲԱՐ/ԵԽԱՒՍ Է Ն/ԱՋ/Ա/[Ն]ԻՆ, ՀԱՒԱՆԻՆ....

Գ) Բեկորներից մեկի ստորին պռնկին. [ՍՈՒՐԲ Խ]ԱՉՍ ՎԱՐՊԵՏ ՅՈՎԱՆԷՍԻՆ՝ ՆՈՐՈԳ[Ո]ՂԻ: Թե ինչ է նորոգել Հովհաննեսը՝ առանց կողմնակի աղբյուրի անկարելի է կռահել, սակայն նա XVII դ. Էջմիածնում գործող վարպետներից է:

Մի վերջին դրվագ ևս: Հին Վեհարանի առաջին հարկում ակնածանքով խնամվում է ըստ լուրերի Արցախի Գտչավանքից (Հադրութի շրջան) բերված պատկառելի չափերով մի ճոխ խաչքար: Շքեղությամբ, երկրաչափական և բուսական զարդերի անհասանելի կատարելությամբ ու նրբությամբ, խաչի ծառացման, կենտրոնակությունը, աճն ու փթթումը խորհրդանշող մանրամասներով պանծալի քերթություն և այս տիպի կոթողների սակավիկ շարքում դասական նմուշ է դա: Ամենափոքրիկ խաչքարերի օրինակով թևատակին երկար, ակոսավոր շրջազգեստով, երկարակրունկ մաշիկներով ծնկաչոք հրեշտակաթև ֆիգուրները ձեռքներն առաջ կարկառած աղերսանքով դիմում են շրջանակի մեջ ներփակված, գոհին բազմած Տիրոջը, որին պատվարել են երկնային աթոռի չորս հենարան ավետարանիչները: Հիսուսից ձախ թերևս վանահայր Մաթևոս եպիսկոպոսի (խույրով), աջում՝ Գրիգոր Լուսավորչի (լուսապսակով) երկար շուրջառներով պատկերաքանդակներն են, որոնց հարակից և շրջանակին ընդելուզված ելնդատառ հիշատակագրությունները զարդոտված են և երկմտանքով կարդում եմ միայն. ՄԱԹԷ[ՈՍ] ԵՊ[ԻՍ]Կ[ՈՊՈՍ]: Ս[ՈՒՐ]Բ ԳՐԻԳ[Ո]Ր: ՀԻՆ ԱԻՈՒՐՑՆ ԵՏ ԱԴԱՄ? ԱՐԷՆ...

Հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ սպառել Էջմիածնի վիմագիր գանձերի մասին ասելիքը: Դա հնարավոր չէ: Ստուգապատում այդ հիշատակագրությունների գերակշիռ մասը մնում է անտիպ ու անհայտ հայագիտությանը: Դրանք հիմնականում վերաբերում են շինարարական ձեռնարկումներին, պայմանագրություններին, նվիրատվություններին, վարդապետներին, ռաբունիներին և այլն: Առանց այդ հավաստի ու եզակի վավերա-

---

19 **Կ. Ղաֆադարյան**, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 135—136;

գրերի անկարելի է հյուսել ամենայն Հայոց հոգևոր կենտրոնի լիարյուն և համակցված պատմությունը: Աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք ունեցող այդ բազմիմաստ ու հազվադեպ մատեանները, որոնք եղծվում են դարերի և հազարամյակների ընթացքում բնական ուժերի անկանխելի ներգործությամբ, այսպասելի դիպվածների բերումով, զոհ գնում տգիտությանը, անփութությանը, չարակամ ձեռքին, պետք է շտապիույթ հավաքել խնամքով, վերծանել ու մեկնել մեկիկ-մեկիկ և հրատարակել գիտական արդի պահանջների համեմատ՝ ի լուր ամենեցունց:

Պետք է հապաղել, վաղն ուշ կլինի:
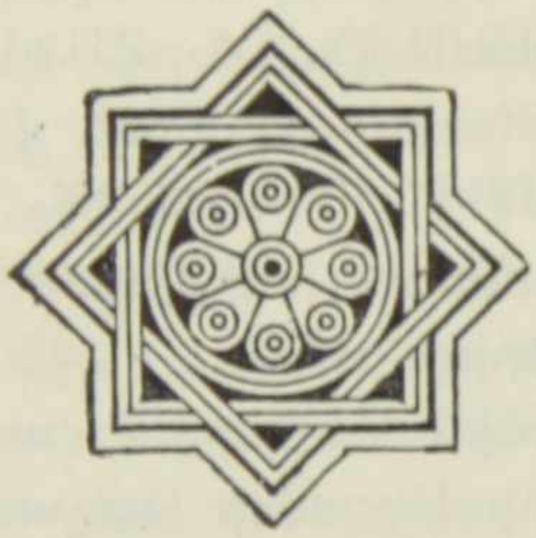
ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՂՈՒՄՅԱՆ